

מאורות תורת המשפט

תשובות אקטואליות בדיני ממונות

אבישי נתן מייטליס

גליון מספר 7

נשלח חזנם במייל מדי שבועיים, להצטרפות: meorothamishpat@gmail.com

י"ג מרחשון תשע"ה

עקיפת תור

המקרה:

עובד בחברה מסויימת היה צריך להסדיר עניין בבנק, ולשם כך יצא ממקום עבודתו באמצע העבודה, כשהוא מחתים כרטיסו ביציאתו ובכניסתו.

לעובד זה נגרמו שני אירועים שהחמתם נגרם לו הפסד ממוני, והוא מבקש לדעת אם זכאי הוא לדרוש פיצויי ממוני על כך.

בכדי להגיע לבנק הוא המתין בתור לאוטובוס, ואדם אחר שהגיע בריצה חטף לו את התור, כך שהאוטובוס התמלא, והנהג לא הסכים להעלות נוסעים נוספים. והוא נאלץ לקחת מונית בכדי להזדרז להגיע לבנק.

בבנק היה תור, והוא נעמד בתור והמתין כנדרש. לפני שהגיע תורו, הגיע יהודי לבנק ונכנס ישר לחדר שהוא המתין לו, ולא הגיב למחאתו, ולא זו בלבד, אלא שהוא שהה שם זמן רב. העובד שהתעכב בתור ניגש אליו משיצא בטרוניא, וביקש ממנו לבוא לדין תורה ולשלם לו עבור זמן עבודה שהפסיד מחמת שחטף את התור.

תשובה

החוטף תור נוהג שלא כמוסר הראוי ודרך ארץ, ועובר על ואהבת לרעך כמוך, אולם אין בכך מעשה גזילה.

אמנם החוטף גרם לו הפסד ממון, אך לא הכריח אותו להמשיך לעמוד בתור, ועל כן אינו חייב על שעות עבודה שהפסיד מחמתו מדינא. אך יש לו לפייסו בדמים על גרימת היזק ממוני, ובלבד שמידת הנזק תהיה וודאית ומבוררת.

אין החוטף את התור לאוטובוס חייב לשלם לשני על שנאלץ לשכור מונית, שכן הוא רק גרמא בבזיקין, ועוד שבדרך כלל אין נזק וודאי בעקיפת התור באופנים שמסוג זה, ולא ברור שדווקא הוא גרם לנהג לא להעלות נוסעים נוספים (מה גם שלא תמיד יש תור מסודר). על כן הגם שלא נהג כשורה, אין לחייבו על השלכות שקרו מחמת כן.

נימוקי הדין

השואל התבסס על מושג מושאל השגור בפי ההמון שישנה מציאות של 'גניבת תור' וכן 'גזל זמן'¹, כפי שהושרש המושג 'גזל שינה'². וסתירת הנחה יסודית זו נעוצה בהבנת איסורי גניבה וגזילה.

איסור גזל נאמר רק באם היה החפץ בבעלות פלונית ונטלו לרשותו בלא רשות. נמצא שכל שלא שייך לייחס לו בעלות אישית – אין לקשור אותו עם מושגי גזל. על כן אין איסור גזל בגורם הפסד זמן או מונע שינה מרעהו מלבד גרימת נזק, וכן גם ביחס לחטיפת תור אין איסור גזל בכך שכן לא נטל את ששייך לרעהו. אמנם נאמר בתוספתא בב"ק פ"ז ה"ג: 'שבעה גנבים הם, הראשון שכולן גונב דעת הבריות...' ומונה שם מעשים שאין בהם לקיחת ממון, וקוראת לכך גניבה וגזל משום שמצער את חבריו (ראה שבט הלוי ז' ס"ו רכד ומשנה הלכות יב ס"ו תמד).

¹ המסילת ישרים ריש פרק יא הגדיר כך את הגזל זמן ועושה את חברו: 'כי הרי גזל חפץ - גזל, וגזל זמן - גזל'.

² בספר החפץ חיים ופעלו ח"ג עמוד קה הובא שאמר הח"ח: שהמעיר את חברו משנתו גזל ממנו את מנוחתו, וזה גזל שאין לו השבה. וראה כן בתנעת המוסר ח"א עמ' 357.

לא כל מעשה עוול בין אדם לחבירו צוין במפורש, כפי שכבר כתב החינוך מצווה שלח: 'לא יהיה באפשר לכתוב פרט כל הדברים שיש בהם צער לבריות, אבל כל אחד צריך להזהר כפי שיראה'. ואין לך מעשה פשיעה יותר מהמבזבז זמן של זולתו, שנוטל זמן לימודו, מלאכתו, פרנסתו ומנוחתו, ועל כן אין להקל ראש באיסור זה. אך יש לברר; **א.** אם יש זכות ראשונית למקדים לבוא. **ב.** אם ישנה תביעת נזיקין על הזמן ועל גרימת נזק באופן זה.

מצאנו בחז"ל שתי התייחסויות לקדימויות, ישנה הדרכה שאף שקדם אחד ומצא מציאה או הפקר, ואף נכנס מכבר לד' אמותיה (ב"מ בדף י:) – רשאי אדם לחטוף מהר את המציאה, משום שכל הקודם לעשות בה מעשה קניין זוכה, מלבד שתיקנו חכמים לעני המהפך בחררה לבל יפריעו לו לסיים את המקח שהתחיל בו מכבר. ומאיך ישנה הדרכה שראשון ראשון זוכה, וכי המגיע לזירה ראשון, זוכה בדבר. כן מצאנו במשנה ביומא פ"ב מ"א שהקודם להגיע לראש כבש המזבח זוכה בעבודת תרומת הדשן.

הראשון קודם

יסוד הדין להקדים את הראשון מצוי במסכת סנהדרין בדף ח. (הביאו הרב ורהפטיג בתחומין יב): 'כקטן כגדל תשמעון. אמר ריש לקיש שיהא חביב עליך דין של פרוטה, כדין של מאה מנה. למאי הלכתא, אילימא לעיוני ביה ומיפסקיה, פשיטא. אלא לאקדומיה'. וכן פסק השו"ע בס' טו סעי' א: 'צריך הדין שיקדים לדון הדין שבא לפניו תחלה'. אמנם הסמ"ע שם סק"א באר שאין הכוונה שיש להקדים את שהגיע לדיון תחילה, אלא שאין להפסיק דיון שהתחיל מכבר. הרי שאין למקדים זכות ראשונים, אלא רק לאחר שהתחיל זכה כבר בהקדמת דיונו. אך המאירי בסנהדרין שם באר שיש להקדים את הדיון של זה שהקדים לבוא. כן יש להבין את דברי רש"י במלכים א ד, ג בביאורו את תפקיד יהושפט המזכיר: 'צריך הדין שיקדים לדון הדין שבא לפניו תחלה'.

הגמ' בסנהדרין בדף לב: חידשה דין פשרה בסדרי קדימויות, ונבחן אגן מה ניתן ללמוד מדין זה: 'תניא: צדק צדק תרדף, אחד לדין ואחד לפשרה. כיצד, שתי ספינות עוברות בנהר ופגעו זה בזה, אם עוברות שתיהן, שתיהן טובעות. בזה אחר זה, שתיהן עוברות. וכן שני גמלים שהיו עולים במעלות בית חורון ופגעו זה בזה, אם עלו שניהן, שניהן נופלין. בזה אחר זה, שניהן עולין... היו שתיהן קרובות, שתיהן רחוקות, הטל פשרה ביניהן, ומעלות שכן זו לזו'.

הנה מכך שדרשו ליתן שכר על ההמתנה ניתן להוכיח כי זמן ההמתנה בשל הקדמת אחר, מחייבת פצוי כספי על הפסד הזמן. אך יש לזכור, כי גמרא זו דנה בדין פשרה, ולא משורת הדין. ואדרבה, מוכח כי מדינא אין סדרי עדיפויות וכל הקודם להשיג בראשונה, זוכה. ולא מצאנו שאם הלא טעונה תקדים ותעבור היא תצטרך לשלם, ותהא כלפיה תביעה ממונית. אך אפשר, שאכן כך הדין כשהגיעו הספינות והגמלים בשווה, ברם אם היתה אחת מגיעה לפני רעותה, לא איירי שם כלל מכך, ופשיטא שהיה יכול לגבות מדינא על נזק הזמן שנגרם לה (היד רמה שם כתב כי כל המרבה במחיר קודם לעבור. למד מכך הרב ורהפטיג כי לא נאמר בדין זה כללי קדימויות כלל, אלא זה כלי למדוד את מידת הנחון יותר לעבור תחילה. נמצא שאין כאן תשלום על פיצוי הזמן שאובד בגלל מעבר האחר, אלא מבחן של דרך ארץ, למי ראוי ליתן לעבור תחילה. וכלשון המאירי שם: 'דרך פשרה ומדה מעולה'). אך וודאי ניתן להוכיח מדין זה כי המשיג וחוטף תור שלא ביושר, הינו עובר על צדק בצדק תרדוף, ועל מידת דרך ארץ, וכן כתב המאירי שם: 'יש דברים שאין מדת הדין שולטת בהם, ואתה צריך לחזר בהם אחר מה שראוי יותר, ולהכריע את האחד למה שאין מדת הדין מחייבתו דרך פשרה ומדה מעולה, והוא שאמר... צדק צדק תרדף... כיצד שתי ספינות עוברות בנהר'.

הערוך השולחן חו"מ סי' טו, ב הביא שסדרי הקדימויות שנאמרו ביחס להקדמת דיון בב"ד (יתום לאלמנה, אשה לאיש) נאמרו כשבאו בשווה לב"ד, ברם אם אחד קדם ובא, לא נאמר בו האי כללא, והראשון קודם מלבד תלמיד חכם שקודם לכל. אולם במאירי שם נראה שאם שוים הבאים מקדימין לקודם. הרי שכללי הקדימה נאמרו אף שהגיעו מאוחר יותר. אך הצד השווה בדבריהם, שיש למגיע קודם זכות מדינא להיות קודם בתור (ונחלקו אם יש חריגים).

משורת הדין היה נכון לתלות את היתר עקיפה בתור, לדין המהפך בחררה, אם מותר לאחר להקדים ולזכות. שכן רש"י סבר שאף שמבקש לזכות מציאה והפקר, אסור לזר להקדימו, ברם ר"ת סבר שרק כשבא לקנות מקח טוען כלפי המתפרץ, מדוע הנך מפריע לי, לך תקנה מקח כזה במקום אחר. אך במציאה והפקר, שלא ימצא במקום אחר, לא יכול לטעון כלפיו מאומה. השו"ע בס' ר"ל סעי' א הביא את שתי הדיעות, והרמ"א כתב שהעיקר כדעת ר"ת. הנה הממתין לתור, לא יכל להמתין ולהשיג את שמבקש במקום אחר, שכן חשבון הבנק שלו הוא כאן, וזהו האוטובוס או הרופא שאותו הוא צריך, ורשאי לנסות להקדים את רעהו. אך כיון שנהגו שהראשון קודם (ורק היכא שיש רגילות ונהוג כן), זכה הראשון בהקדמתו במה שחפץ, ויהא אסור לאחר להקדימו.

הפסד זמן עבודה של חברו – דין שבת

המשנה בב"ק בריש פרק החובל מגדירה את נזק ביטול זמן עבודה של חברו כ'שבת', ששבת ובטל ממלאכתו, בנוסף לדמים שחייב על החבלה הגופנית שגרם. וכך אמרה הגמ' שם בדף פה: 'שבת, דהדקיה באינדרונא (רש"י: 'סגרו במסגר') ובטליה'. הרי שמצאנו, שיש לחייב אדם על ביטול זמן מלאכתו של חברו שנטל ממנו, והתוס' בב"ק שם בדף פה: בד"ה 'הואין' והרא"ש חילקו בגובה התשלומין שזכאי לו מחמת גרמת השבתתו לפי סוגי המלאכות והמומחיות של הנפגע, וכן כתב הרמ"א חו"מ סי' תכ סעי' יז אמנם בשו"ע לא חילק כן. ולדברים אלו, היהודי שנתאחר ונחטף ממנו תורו, זכאי לפיצוי אחר שיוכיח את הנזק שנגרם לו מחמת חטיפת התור.

אלא שיש חילוק רב בין המקרים. הב"ח בס' שו"ע הקשה מדוע חייב על שגרם שבת לחברו, והלא גרמא בניזקין פטור, והנועל ביתו של חברו ומפסידו את הרווח הצפוי פטור (כשלא נהנה מכך, בב"ק כ. ושו"ע סי' שסג), וכן המבטל כיסו של חברו פטור ואין לו אלא תרעומת (ירושלמי בב"ק ט, ג, הובא בתוס' בב"ק נח. ורא"ש פ"ב סי' ו). ובארו האחרונים כמה יישובים לדבר.

הקצוה"ח בס' שו"ע סק"ג באר שרק בנזקי אדם חידשה תורה שחייב על נזק זמנו שנוטל ממנו, ולא על נזק שגורם שממונו לא יפיק את הרווחים הצפויים. ולכן חייב על שהשבית אדם ממלאכתו ולא על שלא יכול להשכיר ביתו.

הג"ר שמעון שקופ בחידושיו בב"ק באר באופן שונה, כי הבית והכסף שבכיס אינם עושים רווחים בטרם שעשו אותם, אלא שטמון בהם פוטנציאל לרווח שניזוק, והוי גרמא בנזקים ופטור בדיני אדם. אך תוצרת של מעשה האדם הגדירה תורה כרווח ממשי שכבר קיים, והוא ניזוק כעת, ועל כך חייבה תורה.

במקרה שלנו, החוטף את התור אומנם הכניס את הממתינים למצב בו היו צריכים להכריע בשיקולי רווח והפסד ולקבל החלטה מה להחמיץ ולהפסיד, אך לא היה במעשהו נטילת יכולת רווח וזמן. אלא הממתין בתור החליט שעדיף לו להמתין ולהפסיד את המשימה הבאה, הגם שיקל להספיק את שניהם לו היה נכנס על פי תורו. כלומר, חיוב שבת חל רק כאשר המזיק נוטל את היכולת להפיק מהזמן את שיקל וחפץ, אך **בעיננו בתור לא שלל את החירות מהיתר**, אלא רק הכניסם למלכוד שבחרו להפסיד את זמן מלאכתם, ויהא פטור על כך.

כן נראה לומר עפ"י הרא"ש בב"ק פ"ח סי' ג' והב"ח שכתבו שחיוב על שבת נוהג רק אם הכניס את האדם בידיים לחדר, אך אם היה האדם בחדר ונעלו, אין לחייבו על השבתתו. שבוודאי שאין בעקיפת תור כדי לחייבו בשבת.

ישנו צד נוסף לפטור את החוטף את התור, שכן החוטף תור הרי הקדים את המהפך בחררה ונקרא רשע, אך אינו צריך להחזיר את שנטל (וכנה"ג כתב בשם הראשון ח"א סי' קכה שלאחר שנדע לו ולא החזיר נקרא רשע. וכדאי לו להשיב שלא יקרא רשע) (אגר"מ אה"ע סי' צא כתב שחומר דינו מרמאי ומכריזין על שעשה רשע בבתי הכנסת), וכן כתב המאירי לנהוג ממידת חסידות). ויתירה מכך, למדים מדין זה, שאף שגרם הפסד זמן לראשון שכבר היפך ובדק את יכולתו לרכוש ולקנות את שחפץ, הקופץ אינו חייב על ביטול זמנו של הראשון שכבר היפך לקנותה.

מותר להתעקש ולעמוד על זכותו ועל התור

הגמ' בב"ק כח. אומרת בדין עביד איניש דינא לנפשיה: 'הממלא חצר חברו כדי יין וכדי שמן, בעל החצר משבר ויוצא משבר ונכנס'. אף שיקל להקיף ולהאריך את הדרך, כדביארו התוס' שם בד"ה 'טעמא', מוגדר שעביד איניש דינא לנפשיה. הפנ"י שם כתב שאין שיהיו בעסקיו נחשב כהפסד, אך רשאי בעל הבית לעשות דין לעצמו ולשבר את הנחוץ. הרי לן, שאף שלא יוכל לתבוע בדין את הזמן שאובד לו מחמת ריבוי החביות שצריך כעת לעקוף את החביות, יכול הוא לעשות דין לעצמו, באם לא יכול להוציא צו מבי"ד באופן מיידי. ותקשה, שכן היתר של עביד איניש נאמר רק אם יכול להוכיח זכותו בבי"ד לאחר מכן, ומדוע יכול לשבר את החביות אם לא יוכל לתבוע את גזילת זמנו לאחר מכן. הרי לן שישנו מושג של זכות קדימה, ושכך מגיע לי על פי דין, אף שאינו מתורגם לחיוב ממוני באם נלקח מהאדם.

ולדברים אלו, היה לו לעובד לעמוד על זכותו ולגשת לחדר אליו נכנס המתפרץ ולחסום אותו, ולבקש שינהגו על פי הנהוג ולשמור על זכות קדימתו, ולהוריד את העוקף בתור לאוטובוס אף שלא יכול כעת לאחר מעשה לתבוע אותם בדין, על שהופסד מחמת כן.

התור מחייב על פי המוסר והדרך ארץ, רק כאשר ישנו סדר של תור, בין שהוא מאורגן ומוסדר על פי פתקים או רישום, בין שנוצר באופן ספונטני, שנעמדו איש אחרי רעהו כשביל נחש, או שיושבים אך מיידעים מיהו האחרון (אף שלא מחו בו, אין לראות בכך כמחילה, אלא שלא רצו להתקוטט עימו וליצור מתיחות). ברם במקום שלא נוהגים כן, והכל צובאים על הפתח, הרי מורים שלא מקפידים על המגיע ראשון במדויק, ולכן ניתן נסות מזלו בזווית שיקדים יהודי שקדם לו (אך מקפידים הכל על מי שינסה לעקוף את כל התור, ואסור לעשות כן). כמו כן, בכבישי ישראל לצערינו לא נוהגים בנימוס ובאדיבות הרצויה וכל עוד לא משתרך תור מסודר של מכוניות, לא עובר הנהג שמאגף כחוק על מידת דרך ארץ, ברם מהשלב שעומדים בתור, לא יהא רשאי לעקוף ולעכב את יתר הנהגים.

מסתבר, שאף אם בדרך כלל לא נהוג לעמוד בתור מסודר והפעם עומדים הכל בנימוס כרצוי, אין לעקוף את המצויים, הגם שאם יבואו כמה אנשים ויפרו את הסדר, יוכל מעתה להדחף ולהקדים אחר. אך אם נהוג שם בדרך כלל לעמוד בתור, ובאו כמה והפרו זאת, לא יותר לאחרים להמשיך בבריונות זו כל עוד הם יחידים.

אך יש לדעת, שלא כל עקיפת תור מעכבת זמן, כפי שניתן לראות בנהגים שסומכים על הצתה מאוחרת של נהג העומד בתור ומזדנבים לפניו בתור, ומרווחים רמזור או כניסה לצומת מבלי שיתר התור ניזק במאומה. וכן ישנם אנשים זריזים מאוד, שיעקפו תור בחדר אוכל, אך לא גרמו עיכוב זמן ליתר הממתנים. על כן אף שלא נהג כשורה, אין למעשה השלכה ממונית ולא שום טרניה.

כן יש ליתן את הדעת על מידת נחיצותו של העוקף את התור. שכן המאירי בסנהדרין שם כתב: 'כל שאנו רואים שיכול לסבול העכוב ביותר, ידחה מפני חבריו. וכן בריא מפני חולה'. ומסתבר ומבוסס הדבר על שכליבו ובלב כל אדם, ואומדנא דמוכח של כל הממתנים בתור, שאם היה חשבון הבנק שלהם נסגר, והיה נחסם מלבצע פעולות, היו הכל רוצים שימחלו להם על התור. אמנם זהו פתח גדול לכך שכל אחד יורה לעצמו היתר, ויצדיק את פשיעתו וגניבת התור, ואכן אין להשתמש באומדנא זו, אלא במקרים חריגים מאוד (שכן לכל אחד יש בדיוק היום צורך קריטי ודחוף, כך שהסדר לא יוכל להתקיים אם כל אחד יחליט על דעת עצמו שהוא קודם. שכן לא ימחלו לאדם הממהר בשל כך ששעת חנייה שלו תמה על חשבון איחור למפגש רעים של הממתין לתור). אך יש לממתנים בתור להיות רגישים לצרכים מיוחדים ולאפשר בהם זכות קדימה, כפי שהיו רוצים שינהגו עימם במצב זהה לזה.

כמו כן, ישנם כאלו הקודמים בתור, כמוזכר בשו"ע בחו"מ בס' טו סעי' א-ב לעניין הקדמתם לדיון בבי"ד. ויש לעיין בכל תור על פי מאפייניו אם חל חיוב להקדים את הנזכרים שם³, או אחרים. כך שיתכן והיה מן הדין להקדים את מי שעקף בתור, אף אם בכך נגרם הפסד זמן ליתר הממתנים.

ליסיון: הלל הזקן אמר (שבת בדף לא): 'דעלך סני, לחברך לא תעביד', ומידת דרך ארץ לעמוד בתור ולא לעכב את שקדם וזוכה בכך במה שלשמו המתין כנהוג, ואין לעקוף אותו, מלבד לזכאי על פי דין. ואמנם רשאי הממתין בתור לשמור על זכותו, אך לא יוכל לתובעו לדיון על הזמן שאבד מחמתו ולא על הדבר שנטל זה שקדמו. אולם ראוי שיפייס העוקף את מי שהתעכב מחמתו, רק אם יוכיח את ההשלכה הישירה של מעשיו לנזק שטוען.

מאידך גיסא, כיון שזכות זו מבוססת על הנהגת דרך הישר ודרך ארץ, ואין בעלות בידי הקודם בתור, יש לאפשר לאחרים שיש להם צורך מיוחד להקדים על פי מידת הצורך, שכן זהו כלול בהדרכת הישר והטוב.

³ בספר הלכה ורפואה ח"ג עמ' צב הביא הגר"י זילברשטיין שליט"א ספק האדר"ת אם ת"ח קודם אף בתור לרופא, ואם חולה קודם לבריא בתור. ובאר הגר"י זילברשטיין ספקו על פי ההפלאה שבאר את הדין שת"ח קודם לכנס לדיון לאלמנה ולא ליתום, משום שב"ד הינו אביהם של יתומים. הרי שאין קדימות ת"ח מצד זמן תורתו וכבוד תורה בלבד. וברש"י מבאר שכבוד תורה עדיף, ולפי"ז יהא שווה בכל תור. וכן יש לדון אם יש להקדים יתום ואלמנה ואשה בתור בכביש ובמסלול, שהרי אין בושא לעמוד שם כמו בבי"ד, ולא ניכרת אישיותו במכוניות.

בעמ' צו שם, הוכיח מדברי המהרש"א בסנהדרין ח, כי למוכר או הרופא יש מותר להקדים משהו מיוזמתו, אם יש לו רווח ותועלת מכך, שכשם שמציאתו קודמת לשל חברו, ועל כן 'חייך קודמים' דוחה דין 'צדק צדק תרדוף'. ולפי זה, יהא מותר להפעיל מכרים וקשרים או לשלם לרופא בכדי להקדים תור על פני יתר הממתנים, כשיש תועלת לחפא מכך (ממונית, עסקית, חברתית). ואף אם לא ישאר לבאים בתור מכשור המתבקש, יהא מותר להקדים את תורו של החפץ בו (ומסתבר שאם כבר התחילו טיפול באחד, זכה מכבר בזכות שימוש, ולא יוכל לקחת ממנו. ואם זהו טיפול מציל חיים לכאורה לא יהא בכך דיני קדימות אף לת"ח שאין ליטול ממנו את 'חיותו' שעימו. ואין כאן מקומו).

בעמ' צט שם, הביא מהרדב"ז סנהדרין כ, י: 'מסתברא לי שאם הדין של פרוטה צריך עיון ומיתון, ואותו של מאה מנה פשוט הוא מאוד, פסיק ושרי ליה'. כלומר, מותר להקדים את הנצרך לטיפול קצר לפני הצריך טיפול ארוך. וצ"ע אם יכול לעקוף בתור על סמך זה.